

Een pleidooi voor karteren*

A. de Ruijter**

In dit artikel wordt een lans gebroken voor het karteren van theoretische oriëntaties in de vorm van een systeemanalyse. Systeemanalyse heeft hier betrekking op het expliciteren en interrelateren van de verschillende soorten cognitieve elementen - vooronderstellingen, beweringen, begrippen, criteria, waarden, technieken en dergelijke - die in een theoretische oriëntatie op elkaar betrokken zijn.

Hiertoe worden eerst twee benaderingen besproken, die naar voren zijn geschoven om de stagnerende groei in verklaringskracht in de sociaal-culturele wetenschappen te doorbreken. De roep om theorie-monisme wordt bekritiseerd, waarbij Kuhns analyse verworpen wordt. Er wordt ook gewezen op de onvermijdelijkheid en vruchtbaarheid van pluralisme. Vervolgens worden kanttekeningen geplaatst bij het pleidooi voor transformatie van theoretische oriëntaties in theorieën door middel van formaliseren. Wipplers conclusies (1975) met betrekking tot de beperkte waarde van karteren worden afgewezen. Er wordt beargumenteerd dat karteren een belangrijke tussenstap is. Tenslotte worden functies van kartering via systeemanalyse opgesomd.

* Mijn dank gaat uit naar Mw. A. Klomp, H. U. E. Thoden van Velzen en J. de Wolf voor hun commentaar op een vroegere versie. Ook R. Wippler ben ik dank verschuldigd voor een aantal kanttekeningen. Enkele hiervan zijn in deze tekst verwerkt.

** Arie de Ruijter (geboren 1945) studeerde van 1964 tot 1970 culturele antropologie aan de Rijksuniversiteit Utrecht. Sinds 1970 verbonden aan de vakgroep Culturele Antropologie van de Universiteit Utrecht. Speciale interesse is methodologie van de sociaal-culturele wetenschappen. De publikaties (1973, 1975, 1976) liggen ook op dit terrein.

In de sociaal-culturele wetenschappen is sprake van stagnatie in theorie-ontwikkeling. Het verklarings- en voorspellingsvermogen is nog steeds gering. In belangrijke mate grijpt men zelfs terug op verklaringen die in het begin van de twintigste eeuw ontwikkeld zijn.

De grote vraag waarvoor men zich dan ook gesteld ziet, is: hoe deze stagnatie te doorbreken. Verschillende antwoorden zijn hierop gegeven. Een tweetal diagnoses en therapieën heeft veel aandacht gekregen: de roep om theorie-monisme en het streven om theoretische oriëntaties in theorieën te transformeren.¹

Sinds Kuhn (1962) heeft men de stagnatie in verklaringsgroei vaak in verband gebracht met het in de sociaal-culturele wetenschappen naast elkaar bestaan van verschillende stelsels van denkbeelden, regels en normen voor het bedrijven van wetenschap. Men is zelfs gaan spreken van het 'monisme-pluralisme'-probleem (zie onder andere de discussie in *Sociologische Gids* naar aanleiding van Lammers' artikel: 'De professionele vereisten van een sociologische opleiding').

Kuhn stelt in *The structure of scientific revolutions* (1962) dat de groei in verklaringskracht van wetenschappelijke theorieën afhankelijk is van concentratie op één benaderingswijze, of, in zijn terminologie, één paradigma.² Dit leidt tot meer vernieuwing en vooruitgang dan het tegelijkertijd ontwikkelen van verschillende paradigmata. De wetenschap floreert alleen als er een consensus bereikt is over de fundamentele ideeën, over werkwijze en normen, kortom: over het paradigma.³ Dan breekt er een periode van 'normale' wetenschap aan, waarin men gericht en diepgaand onderzoek kan verrichten.

Schrijvers als Haggett en Chorley (1967), Truman (1965) en Wolin (1968) volgen Kuhn op de voet bij hun diagnose van de malaise in de sociaal-culturele wetenschappen. Zij stellen het voorkomen van een aantal concurrerende paradigmata verantwoordelijk voor de stagnatie in de theorie-ontwikkeling. Men verdoet zijn energie, menen deze auteurs, aan het voortdurend rechtvaardigen, bediscussiëren en bekritisieren van de te hanteren begrippen en verklaringswijzen, waardoor men aan het zo noodzakelijke gespecialiseerde onderzoek niet toekomt.

De diagnose van onder anderen Klima (1972) en Wippler (1975) is van geheel andere aard. Zij wijzen een pluralisme niet af, maar menen dat de sociaal-culturele wetenschappen zijn blijven steken op een pre-wetenschappelijk niveau van theoretische oriëntaties. Klima spreekt daarom zelfs van een 'pseudo-pluralisme'. Uit theoretische oriëntaties kan men op

zijn best een aantal 'oriënterende uitspraken' afleiden. Dergelijke uitspraken zijn nuttig, omdat zij relaties leggen tussen verschijnselen, maar noch de verschijnselen zelf, noch de betrekkingen hiertussen worden in voldoende mate gespecificeerd. Elke oriënterende uitspraak vormt een cluster van ongedefinieerde variabelen, waaruit men verscheidene stellingen of hypothesen kan afleiden.⁴ Deze schrijvers komen dan ook tot de conclusie, dat men de stagnatie slechts opheft door 'theoretische oriëntaties' om te zetten in 'theorieën'. De omzetting die zij voorstaan, moet zich voltrekken door formalisering, een proces van operationaliseren en specificeren van uitspraken. Eigen aan dit proces van formaliseren is dat de onderzoeker zich de vraag stelt, op welke specifieke verschijnselen een oriënterende uitspraak betrekking heeft, zodat hij deze als falsifieerbare hypothese kan herformuleren.

Tegen beide hierboven geschetste therapieën heb ik bezwaren. De theorie-monisme-therapie verwerp ik volkomen. Tegen Kuhn en zijn volgelingen zijn zeer sterke argumenten aan te voeren waarmee men de noodzaak en onvermijdelijkheid van pluralisme kan aantonen. De verschillen van mening met de voorstanders van formaliseren zijn veel geringer. Zij vloeien voort uit het feit dat voorstanders van formaliseren te weinig oog hebben voor het systeemkarakter, dat elke theoretische oriëntatie eigen is. Begrippen, normen en technieken voor onderzoek zijn, samen met metafysische en epistemologische vooronderstellingen, vervlochten tot één geheel. Ik ben dan ook van mening dat deze elementen *in hun onderlinge relaties* in kaart gebracht moeten worden. Deze 'kartering' is een tussenfase op de weg van theoretische oriëntaties naar verklarende theorieën, die tot een meer valide en doelmatiger formalisering kan leiden.

Deze stelling wil ik in dit artikel nader beargumenteren. Eerst geef ik hiertoe een aantal argumenten voor het verwerpen van de theorie-monisme-benadering. Hierbij wijs ik op de tekortkomingen van Kuhns analyse en verder op de noodzaak en vruchtbaarheid van theorie-pluralisme. Vervolgens treed ik in discussie met de voorstanders van formaliseren. Hierbij ga ik in op het systeemkarakter van theoretische oriëntaties. In dit kader poog ik met name Wipplers kritiek op karteren te weerleggen en tevens de noodzaak en functies van karteren aan te tonen. Tenslotte vestig ik de aandacht op het probleem van de realiseerbaarheid van het omzetten van theoretische oriëntaties in theorieën.

Waarom pluralisme?

Wie zijn afkeer van het wetenschappelijk pluralisme wil baseren op Kuhn, bouwt op drijfzand.

Allereerst stelt Kuhn zelf dat in de proto-wetenschappen - de sociale wetenschappen -, de kunst en de filosofie, de beoefenaar een criticus van de bestaande theorieën en een ontwerper van alternatieven moet zijn. Zonder constante kritiek en nieuwe perspectieven zal er op deze gebieden geen 'revolutie' ontstaan.⁵

Vervolgens is Kuhns bewijsvoering ten gunste van monisme mager en aanvechtbaar. Kuhns suggestie over het causale verband tussen vooruitgang en monisme is allesbehalve steekhoudend. Kuhns bewijsvoering voor de vruchtbaarheid van het 'monoparadigmatisch' stadium rust op de stelling, dat de student door middel van handboeken slechts blootgesteld is aan één zienswijze. De opleiding krijgt hierdoor een rigide en beperkt karakter. Maar een gevolg van de 'handboekopleiding' is wel, dat de uitgangspunten niet ter discussie worden gesteld, waardoor de onderzoeker zich kan concentreren op specifieke problemen. Bij het volgen van de onderzoeksregels ligt de oplossing hiervan voor het grijpen. Als echter de specialistengroep de paradigma-gebonden groep is (Kuhn, 1970a), dan houdt dit nog niet in dat in de opleiding binnen een bepaalde discipline geen andere zienswijzen aan bod komen. De disciplinegrenzen lopen namelijk niet parallel aan de specialisme- en dus paradigmagrenzen. De paradigma-gebonden groep is hiernaast in Kuhns visie een min of meer gesloten groep, die in zelf opgelegd isolement wetenschap bedrijft (zie ook Hancock, 1971: 169). De contacten tussen de specialistengroepen zijn beperkt. De wederzijdse beïnvloeding zal dus in het algemeen ook wel beperkt zijn. Wat maakt het dan uit of een discipline nu één of verschillende specialistengroepen of scholen kent? Een aantal systemen van denkbelden, regels en normen kan, met andere woorden, even vruchtbaar zijn als één dergelijk systeem, althans op grond van Kuhns 'isolementsargument'. Bovendien is de handboektraditie, door Kuhn als essentieel ervaren, ook in de natuurwetenschappen nog jong, veel jonger in elk geval dan het bestaan van paradigma-gebonden of 'normale' wetenschapsbeoefening in de natuurwetenschappen.

Tenslotte erkent Kuhn, in zijn reactie op kritiek, dat hij zijn kernbegrip 'paradigma' in twee geheel verschillende betekenissen gehanteerd heeft. 'Aan de ene kant heeft het begrip betrekking op de gehele constellatie van opvattingen, waarden, technieken enzovoorts, gedeeld door de leden van een bepaalde gemeenschap. Aan de andere kant verwijst het begrip

naar één soort element uit die constellatie, de concrete puzzeloplossingen, die, gebruikt als modellen of voorbeelden, expliciete regels kunnen vervangen als een basis voor de oplossing van de overblijvende puzzels van normale wetenschap' (Kuhn, 1970a: 175). Met deze herdefiniëring zet hij, zoals hij zelf toegeeft, zijn gehele onderscheid in pluralistische of preparadigmatische en monistische of paradigmatische wetenschapsbeoefening op losse schroeven: 'in beide betekenissen van het woord (paradigma) heeft elke wetenschapsgemeenschap, met inbegrip van de scholen, van wat ik voorheen de preparadigmatische periode genoemd heb, altijd paradigmata gehad' (Kuhn, 1970b: 272, noot 1).⁶

Een wetenschappelijk pluralisme behoeft men overigens niet te baseren op een verwerping van Kuhn. Verschillende andere argumenten tonen de onvermijdelijkheid en vruchtbaarheid van pluralisme aan. Men kan hierbij een onderscheid maken tussen argumenten van kennis sociologische en van methodologische aard.

Vanuit de kennis sociologie heeft Lammers (1974: 123-147) er op gewezen, dat wetenschapsconcepties over de aard van de onderzoeksobjecten en de wijze waarop men deze het best kan benaderen, voor een groter of kleiner deel voortvloeien uit 'leken-opvattingen' ('lay-images'). Deze leken-ideeën, die de functie van achtergrond-assumpties (Gouldner, 1970: 29 e.v.) uitoefenen, spelen in de sociale wetenschappen een veel grotere rol dan in de natuurwetenschappen. De reden hiervoor is niet alleen gelegen in de geringere formalisering en ontwikkeling van de sociale wetenschappen in vergelijking tot de natuurwetenschappen, maar ook en vooral in het feit, dat de beoefenaar van de sociale wetenschappen indirect zichzelf bestudeert (onder anderen Elias, 1974: 22). De complexe en diffuse vooronderstellingen, die de mens over zichzelf als psychisch, sociaal en cultureel wezen gevormd heeft, kunnen een belangrijke rol spelen bij onderzoek. Door deze 'indirecte zelfbestudering' kan hij zich ook sterk betrokken voelen zowel bij het onderzoeksprobleem als bij de problemen van het onderzoeksobject. Gezien deze mogelijke invloeden moet men rekening houden met de persoonlijkheid van de onderzoeker in de sociale wetenschappen.

Hiernaast spelen groepsbindingen een rol. Verschillende lidmaatschaps- en referentiegroepen oefenen, samen met opdrachtgevers en geldverschaffende instanties, druk uit op de onderzoeker. Al deze groeperingen kunnen verschillen, zowel in ideologische stellingname als in concrete belangen, wensen en problemen. Deze groepen hebben eveneens hun vooronderstellingen over het onderzoeksobject. Ook via deze kanalen oefenen leken-meningen dus een invloed uit. Deze invloed kan zo groot zijn, dat

leken-meningen de oorsprong van theoretische oriëntaties leveren (Lammers, 1974: 126).

De indirecte zelfbestudering, waardoor leken-meningen een veel grotere rol spelen in de sociale wetenschappen dan in de natuurwetenschappen, brengt met zich mee dat men geen monistische theorie-ontwikkeling mag verwachten. Integendeel. Een aantal factoren bevordert een theoriepluralisme. Er is de waarschijnlijke relatie tussen maatschappelijke polarisering en 'balkanisering' in de sociale wetenschappen, mede door het ontbreken van buffer-instanties (zie Lammers, 1974: 141). Hiernaast gaan door de externe democratisering van de universitaire opleidingen steeds meer personen uit steeds meer verschillende sociaal-economische lagen en culturele achtergronden sociale wetenschappen studeren en beoefenen. Tenslotte doen steeds meer en andersoortige belangengemeenschappen een beroep op beoefenaren van de sociale wetenschappen. De invloed van leken-meningen zal waarschijnlijk dan ook steeds diverser worden en daarmee ook de invloed van verschillende milieus.⁷

Vanuit de methodologie kan men twee argumenten opsommen, waaruit de noodzaak van pluralisme blijkt. Een eerste argument richt zich op het complementaire karakter van, maar ook op de tegenstellingen tussen, theorieën. Een tweede argument vloeit voort uit de indirecte toetsing van theorieën.

Theorieën - in ruime en in enge zin - belichten en verklaren empirische verschijnselen vanuit een bepaald systeem van uitgangspunten, regels en methoden van observatie en analyse. Dit geheel bepaalt, welke verschijnselen men wel en welke men niet als relevant zal karakteriseren. Elke theorie laat bepaalde verschijnselen in het duister en plaatst andere in de schijnwerper van de belangstelling. Elke theorie selecteert en classificeert daarnaast verschijnselen op een bepaalde wijze. Dit selectie- en classificatieproces leidt tot een simplificatie en vertekening ten opzichte van de werkelijkheid.⁸ Voor het inzichtelijk maken van de 'werkelijkheid' benadrukt men bepaalde als essentieel gekwalificeerde verschijnselen, processen en determinanten. Elke theorie heeft dus een discriminerende werking ten opzichte van de werkelijkheid. Theorieën A en B, die elk op een bepaalde wijze verschijnselen benadrukken, veronachtzamen, classificeren en interrelateren, geven elk een ander conceptueel model van de werkelijkheid. Dit beeld kan ten dele aanvullend en ten dele strijdig zijn. Voor zover nu theorieën aanvullend zijn, verkrijgt men door het benaderen en analyseren vanuit verschillende invalshoeken een vollediger beeld van het verschijnsel dat men onderzoekt. Voor zover nu theorieën strijdig zijn, heeft men door confrontatie van theorieën een mogelijkheid om een 'crucieel-experiment-

situatie' te creëren. Door deze confrontatie wordt het mogelijk, de verklarende kracht of reikwijdte - de 'actieradius' - van verschillende theorieën met elkaar te vergelijken. In een aantal gevallen zal het dan mogelijk worden, theorieën te verwerpen.

Feyerabend (1970: 197-230) heeft hiernaast twee belangrijke argumenten genoemd, waarom theorie-pluralisme te verkiezen is. Allereerst dragen theorieën de mogelijkheid van ontwikkeling en verbetering in zich. Een theorie moet dan ook de kans krijgen om zich waar te maken. Bovendien confronteert men theorieën niet direct met 'de feiten' of 'het bewijs'. Wat men al dan niet als relevant bewijs aanvoert, is in het algemeen niet alleen afhankelijk van de te toetsen theorie, maar evenzeer van de 'hulpwetenschappen' (Nagel, 1961; Feyerabend, 1970) en de 'touchstone theories' (Lakatos, 1968).

Een voorbeeld kan men ontleen aan Ultee (1976: 29):

'Stel dat een socioloog de hypothese "des te lager het inkomen van bewoners van Nederland is, des te groter is de kans dat ze op de PVDA stemmen" wil beproeven. Hij doet dat door op antwoorden op survey-vragen af te gaan. Naast zijn verklarende hypothese hanteert hij dan waarnemingshypotheseën als "als een interviewer aan een respondent vraagt op welke partij hij heeft gestemd, en als deze persoon "PVDA" antwoordt, dan heeft deze persoon PVDA gestemd'.

Men toetst, met andere woorden, indirect. Hulpwetenschappen en 'touchstone theories' beïnvloeden de waarnemingstaal en de operationalisatie. Zij leveren de begrippen, waarmee men de toetsresultaten uitdrukt. Zij 'constitueren onze observaties' (Feyerabend, 1970: 204). Aangezien de basis- en hulptheorieën niet op elkaar behoeven aan te sluiten, kan men bij resultaten die een weerlegging van de theorie lijken, niet zonder meer concluderen dat de nieuwe theorie nog niet is ingepast in het gehele netwerk van theorieën. Uitzonderingen kan men dus niet gebruiken om een theorie (T1) als verworpen te beschouwen. Wel kan men echter andere theorieën (T2, T3, T4 enzovoorts) hanteren om de problemen met theorie (T1) te accentueren en om tegelijkertijd middelen aan te reiken om deze problemen op te lossen. Uit deze confrontatie van theorieën kan uiteindelijk een wederzijdse aanpassing, herformulering, explicitering en gedeeltelijke of totale verwerping resulteren. Naast het principe van de vasthoudendheid - het selecteren van die theorie uit een aantal theorieën, die de meest vruchtbare resultaten belooft en het vasthouden aan deze theorie, zelfs als de feitelijke problemen die zij ontmoet aanzienlijk zijn (Feyerabend, 1970: 203) - moet men dus het principe van de proliferatie accepteren (Feyerabend, 1970: 205).⁹

De conclusie die men uit de verschillende argumenten kan trekken, is

duidelijk. Pluralisme staat de wetenschappelijke vooruitgang niet in de weg. De stagnatie in de sociale wetenschappen mag dan ook niet geweten worden aan het gelijktijdig voorkomen van paradigma's of theoretische oriëntaties, met andere woorden, aan het pluralisme.

Waarom karteren?

Voorstanders van formaliseren verklaren de stagnatie in verklaringskracht uit de overheersende rol van theoretische oriëntaties in de sociaal-culturele wetenschappen. De preoccupatie met theoretische oriëntaties is een remmende factor voor de theorie-ontwikkeling (Wippler, 1973: 14). De beste manier om de overgang naar een echt wetenschappelijk stadium te bespoedigen, is formaliseren. Aandacht voor karteren werkt volgens hen slechts vertragend. Wippler (1975) stelt zelfs polemisch: 'Wanneer men pleit voor het opsporen van vooronderstellingen die aan sociologische beweringen ten grondslag liggen, kiest men voor een strategie die uiteindelijk neerkomt op afscherming tegen kritiek; wanneer men geïnteresseerd is in een vooruitgang van de sociologische kennis, zal men de - meestal erg moeizame - weg van explicatie en reconstructie moeten bewandelen'. Hij voegt hier aan toe, dat men bij het opsporen van vooronderstellingen 'uitkomt bij meerduidige en sterk persoonsgebonden beweringen'. Verschillende onderzoekers zullen, uitgaande van dezelfde oriënterende uitspraak, verschillende vooronderstellingen opsporen. Deze conclusie van Wippler vraagt echter wel om enkele kanttekeningen, die betrekking hebben op de geldigheid van de conclusie.

Hoewel men niet kan ontkennen dat interpretatieverschillen bij het in kaart brengen van onder andere vooronderstellingen voorkomen, kan men evenmin voorbijgaan aan het feit, dat bepaalde interpretaties het resultaat zijn van vollediger, dieper gaande en beter doordachte en uitgevoerde analyses dan andere interpretaties. Deze verschillen onttrekken zich bovendien niet aan een rationele discussie en kritiek aan de hand van gangbare criteria. Zo noem ik slechts de omvang en kwaliteit van het geraadpleegde bronnenmateriaal en de interne consistentie en geldigheid van de redenering die aan de interpretatie ten grondslag ligt. Voorts impliceert het arbitraire aspect, dat karteren eigen is, niet dat men er dus maar een gering gewicht aan moet toekennen. Interpretatieverschillen zijn belangrijk. Deze stimuleren tot reflectie en nieuw onderzoek. Als aanhanger van het pluralisme zal Wippler met mij toch van mening zijn, dat het naast elkaar bestaan van alternatieven tot groei van kennis kan leiden. Wipplers con-

clusie, dat het opsporen van vooronderstellingen kritiek op beweringen over het verloop van maatschappelijke processen en menselijke gedragingen bemoeilijkt en hiermee vooruitgang in sociologische kennis vertraagt, is voor mij dan ook een raadsel. Elke kennis - hoe gebrekkig en meerduidig ook - van het systeem waarmee men maatschappelijke processen analyseert en poogt te verklaren, is belangrijk. Tenslotte is sociologische kennis van maatschappelijke processen het resultaat van een interactieproces tussen de maatschappij en de sociologie: het instrument waarmee men de maatschappelijke werkelijkheid benadert en waarvan zij trouwens tegelijkertijd deel uitmaakt.

Kennis van het systeem waartoe een oriënterende uitspraak behoort, is noodzakelijk, daar dit systeem in belangrijke mate de betekenis van deze uitspraak bepaalt. Een theoretische oriëntatie is immers geen optelsom van allerlei oriënterende uitspraken. Zij vormt een systeem, waarin allerlei soorten cognitieve elementen - vooronderstellingen van metafysische en kennistheoretische aard, beweringen, begrippen, criteria, technieken en dergelijke - met elkaar verbonden zijn. Elke oriëntatie spreekt, met andere woorden, een 'eigen taal'. Daarom moet men een classificatie- en analyse-schema ontwikkelen, waarmee men de verschillen en overeenkomsten tussen oriëntaties aan de hand van een zelfde coördinatenstelsel kan uitdrukken. Hierbij gaat het niet in de eerste plaats om een 'Ideen-Geschiede-Analyse', zelfs niet om een kennissociologische c.q. kennispsychologische analyse, maar om een systeemanalyse, waaronder men het expliciteren en interrelateren van de cognitieve elementen van een oriëntatie kan verstaan.

Met behulp van een systeemanalyse kan men verbetering brengen in de gebrekkige communicatie die nu bestaat tussen aanhangers van verschillende theoretische oriëntaties. In een systeemanalyse brengt men immers de betekenis-bepalende context, waarbinnen een begrip of oriënterende uitspraak functioneert, in beeld. Dit in beeld brengen vereist niet alleen het aanwijzen van het nomologisch netwerk van een begrip, maar evenzeer het blootleggen van de hieraan ten grondslag liggende vooronderstellingen van metafysische en kennistheoretische aard. Dan blijkt dat men gelijkkluidende begrippen op verschillende wijzen omschrijft en hanteert. Men kan bijvoorbeeld denken aan het begrip 'onbewuste' bij Freud en bij Lévi-Strauss. Het onbewuste heeft bij Freud betrekking op al dan niet verdrongen, universeel werkzame driften. Het onbewuste is een 'steam-boiler of basic energies' (zie Allport, 1967: 145). Bij Lévi-Strauss verwijst het onbewuste naar de structuur van het denken; het begrip heeft betrekking op de principes die de grondslag vormen van het denkvermogen.

Freuds onbewuste vertoont veel meer overeenkomst met Lévi-Strauss' onderbewuste: impulsen, emoties, beelden, herinneringen, enzovoorts (zie Lévi-Strauss, 1949, 1958: 224). Een directe vergelijking tussen begrippen, beweringen of meettechnieken heeft dus niet zo veel zin. Door de verschillende conceptualiseringën leidt een rechtstreekse confrontatie maar al te vaak tot misverstanden.

Natuurlijk praat men niet altijd volledig langs elkaar heen. Geen enkele oriëntatie in de sociale wetenschappen vormt namelijk een gesloten systeem. Oriëntaties staan altijd wel min of meer open voor de onderzoeksresultaten, reacties en kritieken vanuit concurrerende oriëntaties. Ondanks 'taalbarrières' - verschillen in uitgangspunten, onderzoeksstrategieën en gebruik van begrippen - zal er toch vaak sprake zijn van communicatie. Critici kunnen, evenals aanhangers, op substantiële wijze bijdragen aan de verdere ontwikkeling van oriëntaties. Veel tijd en energie kan hierbij echter verloren gaan met verbitterde definitiedisputen, blijkbaar in het geloof dat er zoiets als een juiste of definitieve definitie te geven valt. Zinnvoller zijn die debatten tussen aanhangers van verschillende oriëntaties, waarin men de discussie verlegt naar de vaak impliciete uitgangspunten. Het zijn tenslotte deze vooronderstellingen, die bepalend zijn voor het kiezen van het onderzoeksobject en de wijze waarop men dit onder woorden dient te brengen en te analyseren. In dit soort discussies blijkt dat definities, begrippen en beweringen ingebed zijn in een groter geheel, met andere woorden, dat ze hun plaats vinden in een meer of minder geëxpliciteerd en consistent geheel van vooronderstellingen, uitspraken en technieken. Er blijkt bovendien dat aanhangers van oriëntaties minder van elkaar verschillen in soorten onderwerpen die zij bestuderen, dan in de vragen die zij stellen. Aanhangers van verschillende oriëntaties verschillen, met andere woorden, vooral in de wijze waarop zij verschijnen percipiëren, benaderen en verklaren.

Door middel van een systeemanalyse stelt men niet alleen vragen naar de vragen, waardoor men communicatiestoornissen kan beperken. Tevens krijgt men de mogelijkheid om de eenduidigheid in het hanteren van begrippen, vooronderstellingen en procedureregels vast te stellen. Men kan, met andere woorden, een theoretische oriëntatie evalueren aan de hand van de mate waarin zij voldoet aan de gangbare methodologische waarden en criteria als interne consistentie, geldigheid, reikwijdte, precisie en empirische toetsbaarheid. Deze criteria hebben weliswaar niet een even grote mate van geldigheid voor elke oriëntatie, maar ze hebben toch wel een zeker supra-oriëntatie- of meta-karakter. Met behulp van deze evaluatie kan men dan een soort actieprogramma formuleren, waarbij aan-

gegeven wordt welke aspecten speciaal onderzocht en verbeterd moeten worden. Men wijst hierbij op formele tekortkomingen, teneinde in toekomstig onderzoek speciale aandacht voor deze aspecten te vragen. Naast het beperken van communicatiestoornissen is dit een belangrijke functie van de systeemanalyse.

Hiernaast kan men op nog een drietal functies van de systeemanalyse wijzen. Al deze functies liggen sterk in elkaars verlengde.

Allereerst maakt een systeemanalyse een zinvoller vergelijking en evaluatie van theoretische oriëntaties als totaliteit of van uitspraken uit verschillende oriëntaties mogelijk. De vergelijking wordt hierdoor namelijk naar de kennistheoretische en methodologische vooronderstellingen verlegd. Dit vergemakkelijkt een kritischer en rationeler evaluatie van de criteria, waaraan probleemstellingen en -oplossingen moeten voldoen.

Voorts maakt het aangeven van de aard van - en de relatie tussen - de cognitieve elementen een doelmatiger, doorzichtiger en meer valide interpretatie van theoretische oriëntaties mogelijk. Dit ondersteunt een latere formalisering. Deze formalisering is belangrijk voor de vergroting van de toetsbaarheid van uitspraken.

Tenslotte creëert op haar beurt de door de systeemanalyse bevorderde kritischer en rationeler evaluatie van de eisen waaraan probleemoplossingen moeten voldoen, een gelegenheid om die theoretische oriëntaties naar voren te schuiven, die de meeste kans op ontwikkeling in zich dragen. Niet alle kennistheoretische vooronderstellingen geven namelijk evenveel aanknopingspunten voor theorie-ontwikkeling (zie onder anderen Wartowsky, 1968). Zo heeft Popper (1968) aangetoond dat een deductivistische epistemologie meer mogelijkheden biedt dan een inductivistische epistemologie.

Hoewel de systeemanalyse vooral diensten kan bewijzen in de theoretische-oriëntatie-fase van een discipline, is haar waarde niet hiertoe beperkt. Een systeemanalyse kan ook vruchten afwerpen in de theriefase. Een theorie berust, evenals een theoretische oriëntatie, op bepaalde vooronderstellingen over de aard van een wetenschappelijke, falsifieerbare uitspraak en de relatie tussen theoretische uitspraak en empirie in het algemeen. Ook hierbij is sprake van een bepaalde wetenschapsconceptie. Deze speelt in onder andere de operationalisatiekeuzes een rol. Formaliseren leidt niet tot uitschakeling van vooronderstellingen, maar alleen tot het blootleggen hiervan. Er is geen cenduidige, absolute, waardenvrije relatie tussen falsifieerbare uitspraak en empirie, zoals men sinds de jaren zestig na een dominerend van het 'positivisme' steeds algemener erkent (zie Suppe, 1974: 125-191).

Ter afsluiting wil ik nog wijzen op de mogelijkheid dat het transformeren van theoretische oriëntaties in theorieën niet slaagt en dat men zal moeten leren leven met een gering verklarings- en voorspellingsvermogen. Men kan zich afvragen, of de overtuiging bij de voorstanders van formaliseren, dat de overgang van het stadium van de theoretische oriëntatie naar dat van de theorie te realiseren is, niet getuigt van een al te groot optimisme. Voorzichtigheid lijkt gerechtvaardigd, als men let op de aard en complexiteit van het onderzoeksobject van de sociale wetenschappen. De mens is veel gecompliceerder dan welk natuurverschijnsel ook. De mens is veel minder gedetermineerd in zijn specifieke gedragingen dan de objecten van de natuurwetenschappen. Hiernaast moet men rekening houden met de zeer beperkte mogelijkheid tot experimenteren. Dit beperkt de van experimenten uitgaande stimulerende invloed op de conceptualisering van problemen en variabelen. Bepaalde variabelen, zoals macht, zijn niet experimenteel aan te brengen, anders dan in spelsituaties. De mens is zich echter van deze 'spelsituatie' bewust. Hij reageert hierop. Men mag dan ook niet zonder meer extrapoleren vanuit de experiment-situatie naar de gewone dagelijkse realiteit. Wil men deze vertekende invloed uitschakelen door te verbergen dat personen deel uitmaken van een experiment, dan creëert men nieuwe problemen. Niet alleen zijn er ethische bezwaren aan te voeren, maar ook technische. Zo is het moeilijk om allerlei versturende variabelen onder controle te houden en de tijdsduur kan slechts gering zijn, waardoor het mogelijke aantal observaties weer beperkt wordt.

Het wijzen op transformatieproblemen impliceert niet dat men niet moet streven naar theorieën in enge zin. Wel houdt dit in dat men oog moet hebben voor deze problemen. Gezien de kans van het 'blijven steken' in de theoretische-oriëntatie-fase is het zinvol een strategie te ontwikkelen, die mogelijkheden biedt voor het beter interpreteren en vergelijken van oriënterende uitspraken. Karteren in de vorm van een systeemanalyse geeft een aanzet hiertoe.

Samenvatting

In de sociaal-culturele wetenschappen ziet men een uitblijven van groei in verklaringskracht. Sommigen wijten dit aan het bestaan van een pluralisme in verklaringswijzen. Zij bepleiten een theorie-monisme. Anderen verklaren de stagnatie uit de vorm waarin uitspraken in de sociaal-culturele wetenschappen gegoten zijn. Zij stellen dat men hoofdzakelijk theorie-

en in ruime zin, de theoretische oriëntaties, kent, en nauwelijks theorieën in enge zin, zoals de natuurwetenschappen deze hebben. Zij bepleiten een omzetting van deze theoretische oriëntaties in theorieën via de weg van het formaliseren. Hoewel ik mij tot deze tweede werkwijze voel aangetrokken, wil ik wijzen op een m.i. belangrijke tussenstap: het karteren van theoretische oriëntaties.

Allereerst heb ik mij gekeerd tegen Kuhns analyse. Ik heb gewezen op de onvermijdelijkheid en vruchtbaarheid van pluralisme aan de hand van zowel kennis sociologische als methodologische argumenten: invloed van leken-meningen, institutionele situering, 'aanvullendheid' en strijdigheid van theorieën, en indirecte toetsing van theorieën.

Hierna heb ik mij afgezet tegen Wipplers conclusies in 'Van theoretische oriëntaties naar verklarende theorieën' (1975).

Vervolgens heb ik vijf functies, die in elkaars verlengde liggen, opgesomd van karteren in de vorm van een systeemanalyse: het blootleggen en interrelateren van de verschillende soorten cognitieve elementen - vooronderstellingen, beweringen, begrippen, criteria, normen, analysetechnieken en dergelijke - die in een theoretische oriëntatie een rol spelen. Deze vijf functies zijn: 1. het beperken van communicatiestoornissen; 2. het bepalen van de mate waarin theoretische oriëntaties voldoen aan methodologische criteria als interne consistentie, empirische toetsbaarheid, reikwijdte, precisie; 3. het creëren van mogelijkheden voor vergelijking van theoretische oriëntaties; 4. het mogelijk maken van een doelmatiger en meer valide latere formalisatie; en 5. het naar voren schuiven van oriëntaties die op grond van de methodologische evaluatie de meeste kans op theorie-ontwikkeling in zich dragen.

Tenslotte heb ik aandacht gevraagd voor de problemen om theoretische oriëntaties om te zetten in theorieën in de sociaal-culturele wetenschappen. Argumenten hiervoor zijn de complexiteit van het onderzoeksobject en de beperkte mogelijkheden tot experimenteren.

Noten

1. Het begrip theorie wordt in verschillende betekenissen gebruikt. Een belangrijk onderscheid in dit verband is dat tussen theorie in ruime zin (hier theoretische oriëntatie genoemd) en theorie in enge zin. In de ruime betekenis van het woord heeft theorie betrekking op een bepaalde algemene benaderingswijze, op een soort 'Weltanschauung', waarbinnen men verschillende soorten elementen - vooronderstellingen, begrippen, dataverzamelingstechnieken, analysetechnieken enzovoorts - en toepassingsgebieden kan onderscheiden. In de enge betekenis verwijst theorie naar een 'systeem van logisch samenhangende, met name niet-

- strijdige beweringen, opvattingen en begrippen betreffende een werkelijkheidsgebied, die zo zijn geformuleerd dat het mogelijk is er toetsbare hypothesen uit af te leiden' (De Groot, 1961: 42). Het grote verschil is de mate van specificatie. Zie ook onder anderen Wippler (1975), die theoretische oriëntatie echter alleen hanteert binnen een empirisch-theoretische taakstelling.
2. Het begrip paradigma heeft bij Kuhn verscheidene betekenissen. Zie onder anderen Martins (1972), Masterman (1970), Shapere (1964). Zie voor literatuuroverzicht De Ruijter (1975).
 3. Kuhn (1962: 6) stelde: 'In a sense, , it is precisely the abandonment of critical discourse that marks the transition to a science'.
 4. In de culturele antropologie merkte Murdock (1971: 19) op: 'Very slowly and very reluctantly I have come to the conclusion that most of the principles we have advanced to order our data bear little resemblance in kind to the systems of theory that have been developed in the older physical and biological sciences. They have far more in common with the equally complex, but unverified and often unverifiable systems outside the realm of sciences which we know as mythology or perhaps as philosophy or even theology.'
 5. Kuhn zelf stelde in 1970 (1970b: 245): 'I claim no therapy to assist the transformation of a protoscience to a science.'
 6. Men moet hierbij wel opmerken, dat dit volgens Kuhn niet impliceert dat er geen verschillen zijn tussen volwassen en onvolwassen wetenschappen: 'Wat verandert met de overgang naar volwassenheid is niet de aanwezigheid van een paradigma, maar zijn aard. Alleen na de verandering is normaal puzzel-oplossend onderzoek mogelijk' (Kuhn, 1970a: 179). Kuhn geeft echter niet aan, wat deze verandering in de aard van het paradigma dan wel behelst, zodat de noodzakelijke verduidelijking uitblijft.
 7. Lammers (1974: 139) omschreef de situatie in de sociale wetenschappen - m.i. zeer juist - als volgt: 'the social sciences do not form a self-expanding system tending towards consensus and elaboration of strategic conceptions. In a sense, there is no "one" system of social science, so that the "normal" process of social control cannot function adequately. At best there are various overlapping/competing social science systems with their own "input" and "output" channels.'
 8. Deze simplificatie en vertekening kan men rechtvaardigen door te wijzen op de heuristische en verklarende rol van theorieën.
 9. Feyerabend (1970: 206) merkt terecht op, dat Kuhn zelf meermalen volgens dit model van vasthoudendheid en proliferatie geredeneerd heeft. Kuhn heeft er op gewezen, dat weerleggingen onmogelijk zijn zonder de hulp van alternatieven, dat alternatieven de anomalieën vergroot hebben en dat revoluties door zo'n vergroting tweewegebracht kunnen worden.
- Het door Feyerabend geaccentueerde principe van de proliferatie geeft trouwens ook een mogelijke verklaring voor het feit, dat empirisch succesvolle dominante theorieën toch vervangen kunnen worden door andere. 'It seems that a dominant theory may come to be replaced, not because of growing empirical pressure (of which there may be little), but because a new and incompatible theory (inspired perhaps by a different metaphysical outlook) has been freely elaborated: a scientific crisis may have theoretical rather than empirical causes' (Watkins, 1970: 31).

Literatuur

- Allport, G. W., *Pattern and growth in personality*, Holt, Rinehart & Winston New York, 1967.
- Elias, N., 'The sciences: towards a theory', in R. Whitley (red.), *Social processes of scientific development*, Routledge & Kegan Paul, Londen, 1974, blz. 21-45.
- Feyerabend, P. K., 'Consolations for the specialist', in I. Lakatos en A. Musgrave (red.), *Criticism and the growth of knowledge*, Proceedings of the International Colloquium in the Philosophy of Science, 1965; Cambridge University Press Londen, 1970, blz. 197-230.
- Gouldner, A. W., *The coming crisis of Western sociology*, Basic Books, New York, 1970.
- Groot, A. de, *Methodologie. Grondslagen van onderzoek en denken in de gedragswetenschappen*, Mouton & Co, 's-Gravenhage, 1961.
- Haggett, P., en R. J. Chorley, 'Models, paradigms and the new geography', *Models in Geography*, 1967, blz. 19-42.
- Hancock, J. G., 'Environmental problems and the reunification of the scientific community', in W. Fuller (red.), *The social impact of modern biology*, Routledge & Kegan Paul, Londen, 1971.
- Klima, R., 'Theoretical pluralism, methodological dissent and the role of the sociologist: the West-German case', *Social Science Information*, 11, 1972, blz. 69-108.
- Kuhn, T. S., *The structure of scientific revolutions*, The International Encyclopedia of Unified Science, University of Chicago Press, Chicago, 1962.
- Kuhn, T. S., 'Postscript 1969', *The structure of scientific revolutions*, The International Encyclopedia of Unified Science, vol. 2, no. 2, University of Chicago Press, Chicago, 1970 (a), blz. 174-209.
- Kuhn, T. S., 'Reflections on my critics', in I. Lakatos en A. Musgrave (red.), *Criticism and the growth of knowledge*, Cambridge University Press, Cambridge, 1970 (b), blz. 231-279.
- Lakatos, I., 'Criticism and the methodology of scientific research programmes', in *Proceedings of the Aristotelian Society*, 1968, blz. 148-186.
- Lammers, C. J., 'De professionele vereisten van een sociologische opleiding', *Sociologische Gids*, no. 1, 1973, blz. 73-87, discussie blz. 255-308.
- Lammers, C. J., 'Mono- and poly-paradigmatic developments in natural and social sciences', in R. Whitley (red.), *Social processes of scientific development*, Routledge & Kegan Paul, Londen, 1974, blz. 123-148.
- Lévi-Strauss, Cl., 'L'efficacité symbolique' (1949), heruitgegeven in *Anthropologie Structurale*, Plon, Parijs, 1958, blz. 205-227.
- Martins, H., 'The Kuhnian "revolution" and its implications for sociology', in T. J. Nossiter, A. H. Hanson en S. Rokkan (red.), *Imagination and precision in the social sciences. Essays in memory of Peter Nettl*, Faber & Faber, Londen, 1972, blz. 13-59.
- Masterman, M., 'The nature of a paradigm', in I. Lakatos en A. Musgrave (red.), *Criticism and the growth of knowledge*, Cambridge University Press, Cambridge, 1970, blz. 59-91.
- Murdock, G. P., 'Anthropology's mythology', in *Proceedings of the Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland*, The Huxley Memorial Lecture, Londen, 1971.

- Nagel, E., *The structure of science. Problems in the logic of scientific explanation*, Routledge & Kegan Paul, Londen, 1961.
- Popper, K. R., *The logic of scientific discovery*, Hutchinson, Londen, 1968.
- Ruijter, A. de, *Het Kuhnianisme: standpunten pro en con. Een literatuuroverzicht en een eerste evaluatie*, Mededelingen van het Instituut voor Culturele Antropologie der Rijksuniversiteit Utrecht, no. 4, 1975.
- Shapere, D., 'Review. The structure of scientific revolutions', *The Philosophical Review*, LXXIII, 1964, blz. 383-394.
- Suppe, F. (red.), *The structure of scientific theories*, University of Illinois Press, Urbana, 1974.
- Truman, D., 'Desillusion and regeneration; the quest for a discipline', *American Political Science Review*, december 1965.
- Ultee, W. C., 'Kritisch rationalisme', *Intermediar*, 12e jaargang, nr. 18, 1976.
- Wartowsky, M., 'Metaphysics as heuristic for science', *Boston Studies in the Philosophy of Science*, vol. III, 1968.
- Watkins, J., 'Against "normal" science', in I. Lakatos en A. Musgrave (red.), *Criticism and the growth of knowledge*, Cambridge University Press, Cambridge, 1970, blz. 25-39.
- Wippler, R., *Theoretische sociologie als praktisch probleem. Over stagnatie en vooruitgang bij het opstellen van sociologische theorieën*, Van Gorcum, Assen, 1973.
- Wippler, R., 'Van theoretische oriëntaties naar verklarende theorieën', *Mens en Maatschappij*, 50e jaargang, nr. 1, 1975.
- Wolin, S., 'Paradigms and political theories', in P. King en B. C. Parekh (red.), *Politics and experience*, Cambridge, 1968, blz. 125-152.